

الحمد لله رب العالمين

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مرکز تربیت مدرس

پایان نامه کارشناسی ارشد مدرسی الهیات و معارف اسلامی

نقد و بررسی نظریه آزادی انتخاب دین

استاد راهنما: دکتر محسن جوادی

استاد مشاور: دکتر امیرعباس عزیزمانی

۱۳۸۲ / ۴ / ۵

وزارت اطلاعات آذربایجان
تیم تخصصی

دانشجو: علی کریم پور قراملکی

۱۳۸۰

۴۵۶۹۶

مرکز تربیت مدرس

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران

واحد انتشارات

تقدیم:

به همسر عزیز و گرامیم و با تشکر از
تلاش شبانه‌روزی ایشان در فراهم آوردن
زمینه نگارش این رساله.

تشکر و قدردانی

با الهام از سخن ارزشمند «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بر خود لازم می‌دانم از راهنمایی‌های استاد محترم جناب آقای دکتر محسن جوادی و استاد ارجمند جناب آقای دکتر امیر عباس علیزمانی تشکر و قدردانی کنم.

به‌علاوه از جناب آقای دکتر محمد ذبیحی و همکاران گرامی ایشان که با اداره شایسته مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم زمینه نگارش این رساله و رساله‌های مشابه را فراهم آورده‌اند، کمال تقدیر و تشکر را دارم. از خداوند متعال برای همه کسانی که در مسیر رشد و اعتلای علم و دانش گام برمی‌دارند آرزوی توفیق دارم.

چکیده پایان نامه

این رساله در چهار فصل به بررسی مسأله «آزادی انتخاب دین» می پردازد: در فصل اول با عنوان «کلیات و مفاهیم»، ابتدا به تحلیل معنای آزادی و تعریف های مختلف آن از دیدگاه اسلام و غرب پرداخته، سپس به بررسی مفهوم دین و انواع تعریف های ارائه شده از جانب اندیشمندان مسلمان و غرب به صورت مختصر و مفید پرداخته شده، آنگاه رابطه دینداری و آزادی مدنظر قرار گرفته است. در نتیجه این بررسی معلوم شده است که آزادی نه تنها در مقابل دینداری نیست بلکه از نگاه شخص دیندار، آزادی رکن مهم دینداری هم به شمار می آید.

در فصل دوم با عنوان «انواع آزادی»، نخست اختیار و آزادی تکوینی با دلایل مختلف به اثبات رسیده و سپس «آزادی بیان» از دیدگاه اسلام و غرب مورد بررسی قرار گرفته و بعد بحث «آزادی عقیده» مطرح شده و در آخر نیز موضوع «آزادی عمل» از دیدگاه اسلام بحث شده و نشان داده شده که آزادی مطلق عمل با مسئولیتهای مختلف انسان در تضاد است.

در فصل سوم با عنوان «دلایل قائلان و منکران آزادی انتخاب دین» از نقطه نظر برون دینی و درون دینی با توجه بر آیات و احادیث و مشی معصومان مورد توجه قرار گرفته است و در نهایت با نقد دلایل منکران، نظریه آزادی انتخاب دین به اثبات رسیده است.

در فصل چهارم با عنوان «شباهت آزادی انتخاب دین» به بررسی و ارزیابی سه موضوع مهم ارتداد، جهاد، اخذ جزیه اختصاص داده شده و نتیجه گرفته شده که بازنگری مجدد در این موضوعات می تواند ما را در حمایت و دفاع منطقی و عقلانی از دین اسلام کمک موثری بکند.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
موضوع تحقیق	۱۱
هدفهای کلی تحقیق (انگیزه تحقیق)	۱۲
روش تحقیق	۱۲
پیشینه تحقیق	۱۲

فصل اول: کلیات و مفاهیم

[۱۳-۳۲]

معنای لغوی آزادی	۱۵
ریشه‌شناسی واژه حرّ	۱۷
تعریف آزادی	۱۸
تعریف آزادی نزد مسلمانان	۱۸
تعریف آزادی نزد غیر مسلمانان	۲۳
واژه لغوی دین	۲۵
تعریف دین	۲۶
تعریف دین از منظر دانشمندان اسلامی	۲۶

- ۲۷ تعریف دین از دیدگاه دانشمندان غربی
- ۲۸ تعریف دینداری
- ۲۹ رابطه دینداری و آزادی

فصل دوم: انواع آزادی

[۶۴-۳۳]

- ۳۵ آزادی اراده
- ۳۵ تاریخچه بحث
- ۳۶ جنبه‌های مختلف آزادی اراده
- ۳۷ تحلیل و بررسی آراء در زمینه آزادی اراده بشر
- ۳۷ دلایل جبریه و نقد آنها
- ۳۸ نقد این برهان و ارائه راه حل‌ها
- ۳۸ پاسخ‌ها و راه‌حلهای عالمان اسلامی
- ۴۱ پاسخ‌ها و راه‌حلهای عالمان غربی
- ۴۲ براهین کلامی و دینی جبریه
- ۴۴ ادله قائلان به آزادی اراده
- ۴۴ ۱- قرآن کریم
- ۴۷ ۲- احادیث اسلامی
- ۴۹ ۳- براهین عقلی
- ۵۰ آزادی بیان
- ۵۰ ادله آزادی بیان در اسلام
- ۵۰ ۱- قرآن کریم

۵۲	۲- احادیث اسلامی
۵۲	۳- سیره پیامبر ﷺ و امامان معصومین علیهم السلام
۵۳	ادله نفی آزادی مطلق بیان
۵۶	۱- قرآن کریم
۵۷	۲- روایات اسلامی
۵۸	آزادی عقیده
۵۸	تعریف آزادی عقیده
۵۹	ابعاد آزادی عقیده
۶۰	آزادی رفتار
۶۱	۱- قرآن کریم
۶۳	۲- روایات اسلامی

فصل سوم: دلایل قائلان به آزادی انتخاب دین

[۱۰۸-۶۵]

۶۸	تحلیل مسأله از نگاه برون دینی
۶۸	حقوق طبیعی در تاریخ
۷۲	براهین برون دینی
۷۲	۱- ارشادی و تاکیدی بودن امر به تسلیم
۷۴	۲- انسانی بودن گزینش و انتخاب
۷۴	۳- تحول در نگرش اجتماعی به دین
۷۵	۴- تساوی آزادی دین با آزمون الهی
۷۶	۵- تفکیک میان حوزه اندیشه و حوزه عمل

- ۶- دین چراغ زندگی است نه جهنم زندگی ۷۸
- تحلیل مسأله از نگاه درون دینی ۷۹
- ۱- آیات قرآن کریم ۷۹
- ۲- احادیث اسلامی ۹۲
- ۳- سیره و مشی معصومان: ۹۴
- دلایل نفی آزادی انتخاب دین ۹۵
- ۱- تفکیک بین آزادی عقیده و اندیشه ۹۵
- ۲- تنافی میان آزادی انتخاب دین و جعل دین ۹۷
- ۳- تعارض میان آزادی انتخاب دین و تسلیم به آن ۹۸
- ۴- ناسازگاری آزادی انتخاب دین با وجوب شکر منعم ۱۰۰
- ۵- بقا حیات انسان و جامعه با دین ۱۰۲
- ۶- ناسازگاری آزادی انتخاب دین با حکم اصل فطرت ۱۰۳
- ۷- تفکیک میان آزادی تکوینی و آزادی تشریحی ۱۰۴

فصل چهارم: شبهات آزادی دین

[۱۰۹-۱۳۴]

- ارتداد ۱۱۱
- ارتداد در لغت ۱۱۲
- ارتداد در قرآن ۱۱۲
- استدلال بر قتل مرتد از قرآن و نقد آن ۱۱۶
- ارتداد در روایات ۱۱۸
- ارتداد در سخنان فقها ۱۱۹

- ۱۲۰ ارتداد در تاریخ
- ۱۲۱ جهاد (ابتدایی).....
- ۱۲۲ بررسی کاربرد جهاد در قرآن
- ۱۲۴ جهاد در احادیث
- ۱۲۴ اجمالی از احادیث
- ۱۲۶ جهاد در کلمات فقها
- ۱۲۹ جهاد در سیره و مشی معصومان علیهم السلام
- ۱۳۱ نتیجه گیری
- ۱۳۱ جزیه گرفتن از اهل کتاب
- ۱۳۱ تحلیل و بررسی جزیه از دیدگاه اسلام
- ۱۳۲ نکات قابل توجه
- ۱۳۴ نتیجه گیری
- ۱۳۵ کتابنامه

مقدمه

از دیرباز، آزادی همچون مفهوم عدالت، برابری و برادری برای انسان قداست خاصی داشته است. هنوز گذر زمان نتوانسته بالندگی و طراوت این واژه را از اذهان انسان‌ها بزدايد. در طول تاریخ، آزادی برای انسان آرمانی بزرگ بوده که هرگاه تحقق یافته باشد و شکوفایی استعدادها و راه رسیدن به کمال او شده است. از این رو، می‌توان گفت ارزش و اعتبار آن برای هر آدمی قابل فهم است اما با این حال، حقیقت آن برای او روشن نیست؛ زیرا حضور این مفهوم در حیات بشری از یک سو، و روشن نبودن حقیقت آن از سوی دیگر، موجب شده که بحث آزادی به یکی از مسائل بحث‌انگیز میان اندیشمندان تبدیل گردد.

از سوی دیگر، دین نیز در کنار آزادی به عنوان یک واقعیت در متن حیات بشر حضور ملموس و محسوس داشته است به گونه‌ای که با هیچ وسیله‌ای نمی‌توان آن را از صحنه زندگی انسانی حذف کرد به همین دلیل، به وضوح مشاهده می‌شود که دین به مثابه یک پشتوانه محکم معنوی و روحی در زندگی به‌شمار می‌آید که می‌توان آثار آن را در عرصه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی مشاهده نمود.

در این میان، حضور جدی دو مفهوم آزادی و دین و انفکاک ناپذیری این دو عنصر از حیات بشری در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و غیره، این پرسش را برای اندیشمندان و صاحب نظران مطرح کرده که رابطه دین با آزادی چگونه قابل تبیین است؟ آیا انتخاب دین از سوی بشر براساس اختیار و آزادی او است یا این که می‌توان انسانی را بر پذیرش دین مجبور کرد؟

موضوع تحقیق

روشن نمودن این موضوع است که نوع مواجهه انسان با دین به چه کیفیتی است؟ اگر خداوند انسان را از نظر تکوینی مختار آفریده، آیا می‌توان گفت با ملاحظه فرامین و اوامر

خداوند در موضوع گرایش به دین، باز هم انسان در دنیا از حق گرایش و پذیرش برخوردار است یا آزادی او تنها به بعد تکوینی و ثبوتی محدود است و از بعد تشریحی و حیث اثباتی مجبور است؟

هدفهای کلی تحقیق (انگیزه تحقیق)

الف - تبیین و اثبات این که انسان حتی در مقایسه با بینات و فرامین الهی در انتخاب دین از حق گزینش برخوردار است چنان که در وانهادن آن هم اگر عنوان «فتنه» بر آن صدق نکند، آزادی دارد.

ب - بازبینی و بازنگری نسبت به موضوعاتی از قبیل ارتداد، جهاد، اخذ جزیه از اهل کتاب.

ج - روشننگری نسبت به این موضوع که دین اسلام یک دین منطقی، عقلانی و مطابق با حقوق انسانی و بشری مطرح است.

روش تحقیق

روش جمع آوری اطلاعات: روش این تحقیق به صورت استفاده از کتابخانه‌ها می باشد که به طور غالب، از کتب تفسیر و حدیث و تاریخ استفاده شده است. هر چند در این شیوه تحقیق، تأثیرات ذهنی پژوهشگر، غیر قابل اجتناب است، لکن ما سعی می کنیم با رعایت انصاف و امانت، آنها را به حداقل برسانیم.

پیشینه تحقیق

هر چند در جهان اسلام، سابقه این نوع تحقیق وجود دارد ولی در زبان فارسی وجود چنین تحقیقی به صورت مستقل اندک است. گرچه بعضی از نویسندگان معاصر به صورت حاشیه‌ای متعرض این بحث شده‌اند.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

معنای لغوی آزادی

به نظر می‌رسد، آنچه که می‌تواند در لغت عرب که زبان آموزه‌های دینی است معادل کلمه «آزادی» قرار بگیرد واژه «حریت» است. آنچه که فرهنگ‌های لغت دربارهٔ واژه حرّ و معانی مختلف آن می‌گویند اموری است که بدانها اشاره می‌شود:

۱- حرّ: در لسان العرب آمده «حرّ به فتح حاء به معنای ضد سردی است که جمع آن حرور و احارر می‌آید و در قرآن آمده: ﴿وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا﴾ (توبه/۸۱) یعنی: گفتند در هوای گرم کوچ نکنید بگو آتش جهنم سخت گرم‌تر است. یا ﴿تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾ (نمل/۸۱) یعنی: شما را از گرما حفظ می‌کند.^۱

راغب در مفردات می‌گوید: «حرّ به معنای گرما بر دو گونه است:

۱. گرمایی که بر اثر اجسام و مواد گرمازا، در هوا رخ می‌دهد، مانند حرارت

خورشید و آتش.

۲. گرما و حرارتی که در بدن انسان عارض می‌شود، مانند حرارت شخص تب

دار.»

و اما حرور در معانی باد گرم و باد سموم و گرمای شدید آفتاب به کار می‌رود. آیه قرآن هم بدان اشاره دارد: ﴿وَلَا الظِّلُّ وَلَا الحَرُورُ﴾ (فاطر / ۲۱) جمع حرور بر وزن حرائر می‌آید.

در صحاح جوهری ضمن اشاره به همان معنای حر درباره‌ی واژه حرّ آمده است: «الحرّة به معنای زمین دارای سنگهای سیاه و منفذدار که گویا با آتش سوخته‌اند، بر وزن حرار و حرّات و گاهی بر وزن حرّون و احرّون جمع بسته می‌شود. اما حرّة به معنای حرارت تشنگی است»^۱. اقرب الموارد هم به همین معنای اشاره می‌کند.^۲

۲- حرّ: منتهی الادب می‌گوید: «حرّ به کسر اول به معنای شرم زن، عورت زن، و فرج زن به کار می‌رود».^۳

۳- حرّ: به ضم حاء به معنای مختلفی آمده است. از آن جمله: «آزادمنش، برخلاف برده و اسیر، با کرامت، با سخاوت، خالی از عیب و نقص، برگزیده از هر چیز، بهترین هر چیز، وسط، برجستگی، بچه کبوتر، پرنده‌ای شکاری به نام چرخ، باز شکاری، صاف و خالص و غیره...».^۴

در آیه ۱۷۸ سوره بقره آمده:

﴿الحُرُّ بِالْحَرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَىٰ بِالْأُنثَىٰ﴾

«آزاد به آزاد، بنده به بنده، زن به زن.»

در لسان العرب آمده: «حرّ با ضم به معنای نقیض عبد بر وزن احرار و حرار و حرّة به معنای نقیض امة بر وزن حرائر جمع بسته می‌شوند».^۵

۱. صحاح جوهری، ج ۳، ص ۶۲۶

۲. اقرب الموارد، ج ۱، ص ۷۸۴

۳. منتهی الارب، ج ۱، ص ۲۲۵

۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۶

۵. لسان العرب، ج ۳، ص ۱۱۷

ابتدا حرّ را متضاد عبد تعریف کرده و آنگاه معیار تمایز بین حریت حقوقی و اخلاقی را این گونه بیان می‌دارد:

«حریت بر دو قسم است: اول در مورد شخصی که تحت تملک و سلطه هیچ انسان دیگری نیست. آیه ۱۷۸ از سوره بقره (الحرّ بالحرّ) و آیه ۹۲ از سوره نساء (تحریر رقبة) بر این معنا شاهد است. و دوم در مورد شخصی که تحت سلطه صفات رذیله‌ای مانند: حرص، آز، طمع و آرزوی مال و دارایی دنیوی نباشد. آیه ۳۵ سوره آل عمران ﴿إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا﴾ بر این معنا گواه است. البته استشهاد به این آیه اخیر در اثبات معنای دوم موقوف بر این است که کلمه محرّر به معنای آزادی از خواسته‌های دنیوی تفسیر شود نه صرف وقف فرد برای طاعت و عبادت خدا»^۱.

در لسان العرب^۲ هم حرّ به عنوان یک خصلت سلبی (آزادبودن از چیزی) توضیح داده می‌شود؛ بنابراین آزاد شدن، یعنی رها شدن از بردگی، انسان آزاد یعنی انسانی که نقص و عیب ندارد چنانکه خاک آزاد یعنی خاکی که شن ندارد.

وقتی به آثار غیر اهل لغت مراجعه می‌کنیم، تعاریف مختلفی را از آزادی با توجه بر نگرش‌های متفاوت آنان مشاهده می‌کنیم. از پیشینیان اشخاصی مانند ابن خلدون، فارابی، کندی، صدرالمتألهین شیرازی، جلال الدین رومی، سعدی شیرازی و دیگران، و از معاصران اندیشمندانی مانند علامه طباطبایی، امام خمینی، استاد مطهری، استاد محمد تقی جعفری و دیگران درباره آزادی سخن گفته‌اند. از باب نمونه به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

۱- آزادی یعنی رعایت کردن امر قناعت و لحاظ دخل و خرج صحیح زندگی چنانکه فیلسوف معروف کندی می‌گوید: «بردگان مادامی که قانع هستند، آزادند و

۱. راغب اصفهانی، المفردات فی غرایب القرآن، ص ۱۱۰.

۲. لسان العرب، ج ۵، ص ۲۵۳.

انسانهای آزاد مادامی که آرزوی چیزهایی داشته باشند برده‌اند.^۱
 مسکویه هم آزادی را چنین تعریف می‌کند: «فضیلتی برای روح که از طریق آن مال
 کسب می‌شود و به طور صحیح خرج می‌شود و از کسب مال از راهی که نباید کسب
 شود جلوگیری می‌کند.»^۲

۲- آزادی یعنی رهایی از تمایلات جسمانی و شیفتگی به امور عقلی و مجرد. در
 این باره، صدرالمتالهین شیرازی سخنان مشروحی دارد. ایشان می‌گویند: «شرح حریت
 به این است که نفس یا برحسب غریزه، خود را در رسیدن به امور بدنی و لذتهای
 حیوانی تسلیم می‌کند و یا نمی‌کند. پس آن نفس که تسلیم نیست، حرّ است. علت
 نامگذاری به حرّ هم این است که حریت در لغت بر مقابل عبودیت اطلاق می‌گردد و
 روشن است که اطاعت شهوات بردگی است، در چنین صورتی، نفس بنده شهوت
 می‌شود و از اطاعت قوای مادی رهایی نمی‌یابد. خلاصه، هر نفسی که علاقه‌اش به امور
 بدنی ضعیف‌تر، و علاقه‌اش به امور عقلی قوی‌تر باشد حریتش بیشتر است و هر نفسی
 بر عکس آن باشد عبودیتش زیادتر خواهد بود.»^۳

امام فخر رازی نیز در همین رابطه می‌نویسد:

«ما وضعیتی را که در آن روح به تمایلات نفسانی اشتیاقی ندارد آزادی می‌نامیم و
 آزادی یک نوع عفت غریزی روح است و از طریق عاداتها و آموزش به دست
 نمی‌آید.»^۴

و سعدی شاعر فارسی زبان هم در پایان کتاب معروفش «گلستان» آزادی درخت

۱. نقل از مسکویه، جاویدان خرد، ص ۲۰۴.

۲. مسکویه، تهذیب الاخلاق، ص ۸.

۳. صدرالمتالهین، اسفار، ج ۹، ص ۸۷ و ۸۸، چاپ بیروت.

۴. فخرالدین رازی، المباحث المشرقیه، ج ۲، ص ۴۱۲.